

В. О. СУХОМЛИНСЬКИЙ ПРО САМОСТІЙНУ РОБОТУ УЧНІВ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ

У статті на основі спадщини великого педагога В. О. Сухомлинського розкрито ряд методів, прийомів проведення самостійної роботи на уроках української мови та літератури.

Призначення вчителя-філолога – відкрити дітям радість, бо, за висловом В. Сухомлинського, «...відчуття рідного слова, найтонших його відтінків, уміння вимальовувати словесний художній образ приходять до учня не водночас. Творчій спроможності передують велика робота розуму й душі і самої дитини, і вчителя, найперше завдання якого – побачити й роздумувати творчу жаринку, щоб, зрештою, засвітилася думка через щемке натхненне слово, а то й спалахнула вогнем пристрасті, сіючи у людських душах шляхетні почуття, спопеляючи зло, підлість, жорстокість. Діти, у яких учитель зумів пробудити потяг до творчості, щасливі: вони пізнали високу духовну радість, їхні душі полонило диво Слова...» [3, с. 254].

Сучасна школа повинна орієнтуватись на створення таких умов, які будуть сприяти учням реалізувати себе, стати справжнім суб'єктом навчання.

Навчання – це процес інтелектуального й духовного розвитку особистості. Як відомо, характер і ступінь навчальної діяльності учнів можуть бути різними. Щоб навчальний процес був успішним, треба розвивати пізнавальну активність школярів. А це свідомий процес здобуття знань, перетворення знань на переконання, розвиток інтересу до навчальної діяльності, самостійність думки та практичних дій учнів.

Д. Вількеєв, М. Данилов, І. Лернер, І. Огородніков, Н. Пोलовнікова, В. Сухомлинський, К. Ушинський вважають, що пізнавальна активність – це внутрішня готовність до самостійного оволодіння знаннями при наполегливих вольових зусиллях. Потреба пізнання невідомого спонукає учнів до подальшої участі в напруженій розумовій та практичній діяльності.

Зокрема К. Ушинський писав про усвідомлення учнем самостійної роботи, тому що неусвідомлені звички не ведуть до творчості. Він засуджував учнівські твори на стандартні теми, зловживання переказами, вважаючи, що вони не сприяють розвитку творчості учнів. Педагог вважав самостійну роботу не лише одним із засобів активізації навчально-виховного процесу, а й програмою самоосвіти на все життя. К. Ушинський глибоко й різнобічно вивчав проблему активного розвитку школярів. На його думку, необхідно вдосконалювати й розвивати здібності учня, мислення, увагу, пам'ять у гармонійній і природній єдності [1].

І. Лернер пов'язує активність особистості з творчістю, що

* **Крайнюкова Т. В.**

В. СУХОМЛИНСЬКИЙ У ДІАЛОЗІ ІЗ СУЧАСНІСТЮ

знаходить вияв у самостійному перенесенні знань, умінь у нову ситуацію, визначенні нової проблеми в знайомій або іншій функції об'єкта, знаходженні альтернативних варіантів розв'язання проблем, комбінуванні раніше відомих способів у нові [2].

Як зазначав В. Сухомлинський, навчати треба так, щоб учні самостійно здобували знання. Це потребує від учителя вміння спонукати школярів до розв'язання пізнавальних завдань; оцінки подій, явищ, вчинків, дій, висловлення своїх думок у процесі диспутів; установлення причинно-наслідкових залежностей, що допоможуть виявити щось нове, незнайоме в пізнанні істини, закономірностей навколишнього світу. Такий спосіб набуття знань педагог називав екскурсією в особисті думки, дослідження своєї «комори» знань. Учитель має знати, що розповісти, а що залишити недомовленим як своєрідну «приманку» для домислення.

Отже, одним з найдоступніших і перевічених практикою шляхів підвищення ефективності уроку, активізації пізнавальної діяльності учнів на уроці є відповідна організація самостійної навчальної роботи. Вона займає особливе місце на сучасному уроці, тому що учень усвідомлено набуває знань тільки в процесі особистої самостійної навчальної діяльності. Тому школа повинна виховувати у школярів здатність до самостійної навчальної діяльності, самостійності думки та практичних дій.

Переконливою є педагогічна система В. Сухомлинського з розвитку писемного мовлення та прилучення учнів до читання книг. Особливого значення він надавав формуванню мовної культури молоді. Він акцентував увагу на тому, що мова, рідне слово – це велике духовне надбання народу, яке необхідно берегти і примножувати.

У багатьох його працях («Слово рідної мови», «Джерело невмирущої криниці», «Рідне слово», «Слово про слово», «На трьох китах») знаходимо відповіді на актуальні питання: «Як навчити дитину сприймати, розуміти слово і вдало використовувати його в усному і писемному мовленні?»

Педагог прагнув, щоб діти відчували музику поетичного слова. Коли учням подобається вірш, вони творять живий словесний образ. «Сила цього джерела в тому, – казав В. О. Сухомлинський, – що слово відбиває не тільки предмет, явище, дає їм означення в людській мові, а й втілює глибоко особисті сприймання, почуття, переживання» [8, с. 404].

В. Сухомлинський учив дітей замислюватися над словом, що оно означає і коли його краще вживати. Учні виготовляли «Словесну скриньку», куди виписували незрозумілі слова та красиві звороти, фразеологізми, речення. «Школа думки», як стверджує вчений, – є фундаментом творчих розумових сил, необхідних для опанування нових знань» [9, с. 426].

Нині проблема організації самостійної роботи учнів розглядається вже в більш широкому аспекті, беручи до уваги всі аспекти цього питання. А тому подається більш широке

В. СУХОМЛИНСЬКИЙ У ДІАЛОЗІ ІЗ СУЧАСНІСТЮ

визначення: «Самостійна навчальна робота учнів – різноманітні види індивідуальної і колективної навчальної діяльності школярів, яка здійснюється ними на навчальних заняттях або дома за завданнями вчителя, під його керівництвом, однак без його безпосередньої участі. Найбільш поширені види самостійної навчальної роботи учнів: праця з підручником, навчальними посібниками, дидактичними матеріалами, персональним комп'ютером, розв'язування задач, виконання вправ, написання рефератів і творів, самостійні спостереження, дослідницька діяльність. За дидактичною метою самостійну навчальну роботу учнів можна поділити на підготовчі, спрямовані на засвоєння нових знань, тренувальні, узагальнювальні, повторювальні й контрольні. Найбільш широко самостійна навчальна робота учнів застосовується під час закріплення і вдосконалення знань, умінь та навичок. Мають самостійний характер усі види творчих робіт» [5].

Самостійна робота може бути фронтальною (загально-класною) – учні виконують те саме завдання, груповою – для виконання завдання учні об'єднуються в невеликі групи (по три-шість учнів); парною; індивідуальною – кожен учень виконує окремі завдання.

На кожному уроці можуть бути самостійні роботи різного дидактичного призначення: перевірні, підготовчі, навчальні.

Основна функція перевірних самостійних робіт – контролююча, хоч і їм теж властиві елементи навчання.

Щоб активізувати опорні знання учнів, їхні вміння і навички, необхідні для сприймання нового матеріалу, майже на кожному уроці вчитель пропонує дітям підготовчі самостійні вправи. Це можуть бути усні й письмові вправи на повторення, зіставлення певних фактів, правил, способів дій, попереднє читання й спостереження, розгляд картин та ілюстрацій, складання описів, замальовок якихось об'єктів, знаходження даних тощо.

Учитель створює необхідні умови і настрої, щоб підтримати творчі починання школярів, їхню добровільність і самостійність.

Так, Б. Степашин зауважив, що одним із найкардинальніших засобів свідомого й глибокого засвоєння наук є проведення різноманітних самостійних робіт, бо саме «самостійна робота прищеплює учням необхідні практичні вміння й навички розумової праці в галузі гуманітарних наук і мистецтва слова, сприяє формуванню творчої активності, бо при її застосуванні учень стає не лише об'єктом, а й суб'єктом, співтворцем навчання й виховання» [6, с. 12]. У посібнику «Викладання української літератури в школі» вчений визначає три ступені розвитку самостійності школярів: самостійно-репродуктивний, репродуктивно-критичний, критично-творчий. На першій стадії головне завдання учнів – активно пізнавати і пізнане по-своєму відтворювати, на другій стадії – уміти повністю виконати завдання й оцінити сам об'єкт опрацювання, визначити своє

В. СУХОМЛИНСЬКИЙ У ДІАЛОЗІ ІЗ СУЧАСНІСТЮ

ствалення до нього. На третьому, найвищому ступені самостійності, школярі мають творчо застосовувати здобуті знання, уміння й навички і створювати щось своє, нове [7].

Є. Пасічник ефективними формами самостійної роботи вважає семінарські знання з літератури, спрямовані на глибоке осмислення учнями літературних явищ, розвиток творчих здібностей, відтворювальної уяви, пам'яті.

Для самостійної роботи широко практикуються різноманітні завдання, виконання яких потребує виявлення активності в пошуку, озброєння узагальненими способами аналізу художнього твору, доступними для певного віку. Самостійна робота з художнім твором, за Г. Машталер, – це «внутрішній процес активного сприймання й аналізу явищ літератури і формування на цій основі власної думки; уміння поставити перед собою завдання, підготуватися до нього» [5, с. 36].

О. Савченко дослідила питання інноваційного типу навчання, теоретичним підґрунтям якого є особистісно орієнтована освіта. Умовою й результатом цього його має бути бажання та здатність вчитися, виокремлювати нове, істотне, прагнути до творчості саморозвитку [4, с. 33].

На уроці літератури в 6 класі, під час вивчення твору В. Нестайка «Тореадори з Васюківки», учням можна запропонувати скласти картку-подорож Васюківкою, за якою повторити всі цікаві епізоди твору.

Передові педагоги завжди вважали, що на уроці учні повинні працювати по можливості самостійно, а вчитель – керувати їхньою самостійною роботою. Між тим, у школі не часто можна бачити самостійні роботи, спрямовані на формування прийомів пізнавальної діяльності, школярів мало навчають способам і прийомам самостійної роботи.

Під самостійною навчальною роботою розуміють будь-яку, організовану вчителем, активну діяльність учнів, спрямовану на виконання визначеної дидактичної мети в спеціально відведений для цього час: пошук знань, їх осмислення, закріплення, формування та розвиток умінь і навичок, узагальнення та систематизацію знань. Як дидактичне явище, самостійна робота, з одного боку, це навчальне завдання, яке повинен виконати учень, з другого, – форма вияву відповідної діяльності: пам'яті, мислення, творчого відображення, поглиблення та розширення сфери дії раніше [2].

Отже, самостійна робота – це такий засіб навчання, який:

– формує в учнів на кожному етапі їх руху від незнання до знань необхідний обсяг та рівень знань, навичок і умінь для розв'язання відповідного класу пізнавальних завдань, поступового просування від нижчих до вищих рівнів розумової діяльності;

– сприяє виробленню в учнів психологічної готовності до самостійного систематичного поповнення своїх знань і вироблення умінь орієнтуватися в потоці наукової та суспільної

В. СУХОМЛИНСЬКИЙ У ДІАЛОЗІ ІЗ СУЧАСНІСТЮ

інформації.

Дослідження вчених-педагогів та психологів дозволяють встановити чотири рівні самостійної продуктивної діяльності учнів:

1. Копіювальні дії учнів за заданим зразком. На цьому рівні здійснюється підготовка учнів до самостійної діяльності.

2. Репродуктивна діяльність, пов'язана з відтворенням інформації про різні властивості навчального об'єкта. На цьому рівні вже починається узагальнення прийомів та методів пізнавальної діяльності.

3. Продуктивна діяльність самостійного застосування набутих знань для вирішення завдань, які виходять за межі відомого зразка.

4. Самостійна діяльність, що виявляється в переносі знань при вирішенні завдань в істотно нових ситуаціях, складанні нових програм прийняття рішень.

Людина стає особистістю поступово, на її формування впливає багато чинників. Серед них провідне місце належить рідній мові, тому саме вона найглибше пронизує свідомість і підсвідомість людини, доносить інформацію про навколишній світ.

У сучасних умовах гуманізації та демократизації навчального процесу як ніколи актуальні дидактичні заповіді В. Сухомлинського. Завдання вчителя – допомогти учневі знайти себе в житті; пробудити чи розвинути в дитині те творче зернятко, яке є в кожному, бо закладене там природою.

Тому в старших класах на уроках мови, пояснюючи матеріал:

1. Ілюструємо прикладами і паралельно складаємо схему-опору на дошці. При цьому не припиняється живий діалог з учнями, які допомагають підібрати приклади, вносять пропозиції щодо правильної побудови опори.

2. Аналізований навчальний матеріал представляємо у вигляді схеми-опори, спеціально пропускаючи деякі її складові частини. Учні мають «відновити» схему, користуючись правилами.

3. Не пояснюємо матеріал, лише записуємо на дошці низку прикладів, що ілюструють правило. Завдання учнів – «перетворити» текст правила на опорну схему, дібрати приклади для ілюстрації теоретичних положень з довідки на дошці.

4. Удома за власноруч складеною схемою учні готують лінгвістичне повідомлення, добирають приклади.

5. Учням пропонуємо випереджувальне завдання: самостійно скласти зорову схему-опору до теми, яка буде вивчатися. На уроці декілька учнів презентують свою роботу, виступаючи в ролі вчителя, пояснюють новий матеріал. Оцінюється не тільки правильна, а й оригінальна подача нової теми.

Величезного значення В. Сухомлинський надавав учнівським творам, бо знаклення творів – це загально-педагогічна проблема, від розв'язання якої залежить розумовий розвиток

В. СУХОМЛИНСЬКИЙ У ДІАЛОЗІ ІЗ СУЧАСНІСТЮ

дітей, багатство їхнього духовного життя» [3]. У Павлиші з перших днів перебування дітей у школі вчили думати про те, що вони бачать і говорити про те, що вони думають. Спостерігаючи явища природи, діти складала твори з натури [3, с. 155].

Проводячи підготовчу роботу з п'ятикласниками до написання художнього етюду про природу, слід провести екскурсію, щоб діти відчули красу рідної природи. Удома учні напишуть твір-мініатюру, відтворивши побачене.

Творчі письмові роботи педагог радив писати без плану, вільно висловлюючи власні думки. Ефективний засіб навчання – зразок письмового твору. Хай це буде «повнометражний» твір, чи твір-мініатюра – не має значення. В. Сухомлинський спочатку складав твір разом з дітьми, допомагав створити образ, розгорнути сюжет, а згодом заохочував їх до творчості за готовими зразками [8].

Цілком поділяємо погляди великого майстра, тому часто учням пропонуємо кращі твори, як зразки для написання письмових робіт.

Особливе місце Василь Олександрович відводив збагаченню словесного запасу учнів. Для «Школи радості» він склав список слів рідної мови, що їх діти повинні запам'ятати, бо цікавість до предмета схована в самій мові.

Слід тільки по-справжньому розкрити її красу [9].

Вивчаючи поезію П. Тичини «Гаї шумлять» пропонуємо учням відповісти на ряд запитань:

– За допомогою чого поету вдається тонко передати красу природи?

– Чому поезію називають «музичною»?

– Знайдіть рядки, що допомагають почути шум гаю.

Під час гри «Хто швидше» п'ятикласники виписують із твору всі порівняння, персоніфікації, обґрунтовують доцільність використання цих засобів мовної виразності.

Комунікативна практика, про яку так яскраво говорив і яку методично обґрунтовував учений-методист, має пронизувати більшу частину змістового наповнення уроку, всіх його компонентів – як теоретичного (засвоєння знань) й практичного (вироблення вмінь, навичок та досвіду), так і методичного (форм, методів та засобів), – бо все це повинно забезпечувати розвиток риторично-комунікативних на основі мовних і мовленневих умінь та навичок, формування комунікативної вправності учнів, практичне оволодіння мистецтвом слова. Усе це спонукає учнів сприймати, осмислювати, аналізувати, відтворювати готові тексти і на основі поданих зразків навчатися будувати, удосконалювати та редагувати власне висловлювання. В. Сухомлинський з цього приводу писав: «Я прагнув, щоб діти зрозуміли і відчули, як наочний образ можна передати словами, спочатку діти повторюють мої власні твори, і поступово вони переходили до самостійного опису картин природи, що схвилювали їх, – починався індивідуальний процес дитячої

В. СУХОМЛИНСЬКИЙ У ДІАЛОЗІ ІЗ СУЧАСНІСТЮ

творчості» [9, с. 206]

На нашу думку, уроки розвитку комунікативних умінь і навичок – це уроки, що передбачають формування мовленнєвої субкомпетенції учнів, спрямовані на засвоєння мовленнєвої та комунікативної теорії, розвиток усіх видів мовленнєвої діяльності і цілісне формування комунікативної компетентності учнів.

Великого значення в розвитку слова В. Сухомлинський надав колективним формам роботи із книгою та комплексно розглядав проблему позакласного читання. Учений зазначав важливість виховання любові до читання з дитинства (книги про природу, героїчне минуле рідного народу, боротьба за волю і незалежність України, благородство людини-борця, людини-трудівника). Також педагог стверджував, що такі книги стають зразком, прикладом для наслідування, бо справжнє виховання починається там, де є самовиховання, а самовиховання починається із захоплення моральним благородством, величчю людини [8, с. 431].

Зрозуміло, що думки, пробуджені книжкою, є мовби добре обробленим полем, на яке падає насіння знань, проростає, дає урожай. Чим більше учень міркує над книжкою, чим дужче зринає в його душі почуття захоплення, пробуджене читанням, тим легше йому вчитися.

Звичайно, ми вчимо школярів на кращих прикладах образів героїв творів як класичної літератури, так і сучасної літератури. Не всі дівчатка стануть вірними Ярославнами або такими, як Олеся Запорожець – берегиня роду і народу, але вони зроблять певні висновки в житті.

І не всі хлопчики зрозуміють Чіпку Варениченка, його проблеми, не всі стануть такими сильними і витривалими, як Григорій Многогрішний, не всі будуть такими люблячими і вірними своїй коханій, як Іван Палійчук. Головне, щоб ми, учителі, змогли в учнів виховати здатність до навчання, уміння опанувати мінімум знань, прищепити радість думання над книжкою, урятувати від інтелектуальної обмеженості, виховати розумово активних учнів.

У власній практиці, з метою заохочення до читання творів, використовуємо читання текстів із зупинками. Під час вивчення оповідання В. Винниченка «Федько-халамидник» (5 кл.), ділимо текст на частини. Читаючи рядки про трагедію під час льодоходу, зупиняємося і запитуємо: «Що станеться з Федьком і Полею?» Учні прогнозують, передбачають, аргументують. Що ж сталося насправді, учні дізнаються самостійно, дочитавши твір.

«Хвилинка заглиблення»: учні осмислюють почуте на уроці і письмово (на півсторінки) відповідають на питання: наприклад, «Що в поемі «Катерина» Т. Г. Шевченка найбільше мене вразило, зачепило за живе». Після самостійної роботи, кілька міркувань звучить у класі.

«Сам собі письменник» (5–9 кл.) – пропонуємо учням стати

В. СУХОМЛИНСЬКИЙ У ДІАЛОЗІ ІЗ СУЧАСНІСТЮ

співавторами твору: дати нові назви розділам твору, написати іншу кінцівку, продумати інший розвиток сюжету «Що було б, якби...»

Для сьогоднішньої школи вже майже потребою стає застосування комп'ютерної техніки. Використання комп'ютера в процесі вивчення літератури сприяє підвищенню інтересу й загальної мотивації навчання.

На уроці літератури учні із задоволенням працюють за комп'ютером. Вони виконують тестові завдання на знання й розуміння виучуваного твору, вивчають певне теоретичне поняття, набувають навичок визначення виражальних засобів мови, заповнюють таблиці та креслять схеми з теорії літератури тощо. Комп'ютер допомагає словеснику показати школярам репродукції відомих живописних полотен та інших ілюстративних матеріалів.

О. Савченко з цього приводу зауважує: «Ядром умінь вчитися є достатня сформованість в учнів загально-навчальних умінь і навичок: навчально-організаційних, комунікативних, загальнопізнавальних, умінь працювати з підручником, умінь самоперевірки і самоконтролю, здатності до рефлексії» [4, с. 156].

В. Сухомлинський у своїх працях підкреслював важливість проблеми: «Навчити учнів вчитися самостійно, тому що викладання мови та літератури – це майстерність творення людської душі, бо воно є найтоншим, найніжнішим шляхом до серця учня, в слові поєднуються думки, почуття, ставлення до навколишнього світу» [10, с. 258].

Отже, уміло організована самостійна робота учнів відіграє важливу роль у поліпшенні викладання української мови та літератури, тому учитель повинен пам'ятати, що, плануючи самостійну роботу, необхідно для кожного конкретного випадку визначити її функціональне призначення та місце в системі праці школяра.

Література:

1. Ушинський К. Д. Твори : у 6 т. – К. : Рад. школа, 1952. – Т. 1. – 212 с.
2. Лернер И. Я. Проблемное обучение. – М. : Знание, 1974. – 64 с.
3. Сухомлинський В. О. Про розумове виховання // Вибр. тв.: в 5-ти т. – К.: Рад. школа, 1977. – 300 с.
4. Савченко О. Я. Уміння вчитися. – К. : Педагогічна думка, 2014. – 175 с.
5. Машталер Г. В. Особливості вивчення української літератури в гімназіях : дис. ...канд. пед. наук: 13.00.02./ Інститут педагогіки АПН України. – К., 2000. – 186 с.
6. Степашин Б. І. Література – вчитель – учень (Самостійне вивчення учнями літератури) : Посібник для вчителя. – К. : Освіта, 1993. – 240 с.
7. Степашин Б. І. Викладання української літератури в школі: Методичний посібник для вчителя. – К. : РВЦ «Проза», 1995. – 255 с.

В. СУХОМЛИНСЬКИЙ У ДІАЛОЗІ ІЗ СУЧАСНІСТЮ

8. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : у 5 т./ В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1977. – Т. 1. – 654 с.
9. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : у 5 т./ В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1977. – Т. 3. – 669 с.
10. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : у 5 т./ В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1977. – Т. 5. – 600 с.

Надточій І. Ю.*

ВИКОРИСТАННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО ЯК ЗАСОБУ АКТИВІЗАЦІЇ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ УЧНІВ

У статті розглянуто шляхи реалізації педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського як засобу активізації творчих здібностей учнів, основні завдання виховання творчої особистості.

У сучасній освіті одне з основних завдань – виховання творчої особистості.

Школа має сприяти створенню умов для пошукової, дослідницької реалізації можливостей молоді. Учні повинні вміти надавати відповідний контекст новим ідеям і знанням, усвідомлювати – критично, творчо та плідно – ту частину відомостей, з якою вони стикаються. Професійна майстерність учителя допоможе їм орієнтуватися у великому потоці інформації, застосовувати вміння та навички, що з успіхом можна використовувати на практиці. Тому формування творчих здібностей учнів сьогодні – досить актуальне. Адже В. О. Сухомлинський зазначав, що «...без творчого життя особистість не може бути вихованою, без творчості немислимимі духовні, інтелектуальні, емоційні, естетичні взаємовідносини» [1, с. 26].

Мета статті – розглянути методи використання педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського у процесі активізації творчих здібностей учнів.

Постійний інтерес до творчої спадщини В. О. Сухомлинського пов'язаний із її багатоаспектністю, різноплановістю, гуманістичною спрямованістю. Досвід вітчизняного педагога має велике теоретичне й практичне значення, оскільки поєднує у собі досвід методиста, теоретика й словесника-практика.

Твори видатного педагога пройняті безмежною вірою в людину, щедрість і благородство її душі, невичерпне багатство інтелектуальних і моральних сил. Він розв'язує проблеми морального, естетичного, громадянського виховання, проблеми розумового та гармонійного розвитку. Усі ці аспекти становлять, за його переконанням, нерозривне ціле духовного світу дитини [2, с. 270].

Уся педагогічна діяльність ученого спрямовувалася на те, щоб «життєдайне джерело – багатство рідної мови – було відкрите для дітей із перших кроків їхнього життя» [2, с. 202]. На його думку, дітей потрібно спонукати до самостійної

* © **Надточій І. Ю.**